

تحلیل عوامل مؤثر بر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی از دیدگاه روستاییان (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان سقز)

سید حسن مطیعی لنگرودی* - استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه تهران
وحید ریاحی - دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی
حمید جلالیان - دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی
افسانه احمدی - دانشجوی دوره دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی

پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۱۲/۱۶ تأیید نهایی: ۱۳۹۷/۰۸/۱۲

چکیده

امروزه تخلیه و متروک‌شدن بسیاری از روستاهای کشور به دلیل ضعف و ناکارایی اقتصاد آن‌هاست. متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی راهبردی است که خانوارهای روستایی به کمک آن منابع درآمدی خود را افزایش می‌دهند و می‌توانند واکنش و مدیریت مناسبی در مقابله با شوک‌ها داشته باشند. هدف پژوهش توصیفی-تحلیلی حاضر، بررسی مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی از دیدگاه روستاییان است. جامعه آماری، روستاهای شهرستان سقز در استان کردستان با جمعیت ۵۸۰۹۲ نفر در قالب ۱۴۵۲۳ خانوار است. در گام نخست، برای مشخص کردن روستاهای مورد مطالعه ابتدا روستاها به ۵ گروه جمعیتی تقسیم شدند و سپس براساس فراوانی روستاها در هر طبقه جمعیتی، تعداد روستاهای هر طبقه مشخص شد که در مجموع ۲۸ روستا به عنوان روستاهای نمونه انتخاب شدند. به منظور تکمیل پرسشنامه‌ها براساس فرمول کوکران، ۳۰۸ نفر از سرپرستان خانوارها به عنوان جامعه نمونه در نظر گرفته شدند. به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل از عملیات میدانی، از دو روش آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. نتایج حاصل از یافته‌های توصیفی و آزمون‌های لامدا، وی کرامر، گودمن و کروسکال نشان می‌دهد ارتباط معناداری میان تعداد فعالیت‌ها و میزان تحصیلات، تغییرات درآمدی حاصل شوک‌ها و میزان درآمد وجود دارد. همچنین نتایج آزمون فریدمن نشان می‌دهد از دید جامعه نمونه عوامل حمایت دولت، منابع مالی و پس‌انداز خانوار و تسهیلات زیرساختی برای متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی بیشترین اهمیت را دارند.

واژه‌های کلیدی: دیدگاه روستاییان، فعالیت‌های اقتصادی، شهرستان سقز، متنوع‌سازی، نواحی روستایی.

مقدمه

ساختار اقتصادی و شغلی در نواحی روستایی مقوله‌هایی خاص را به دنبال دارد. از جمله انعطاف کمتر در مقابل نوسانات کوتاه‌مدت آب‌وهوایی، نوسان قیمت محصول در زمان برداشت، محدودیت‌های بازاریابی و بازررسانی محصول، وابستگی بهره‌برداران به خارج از روستا، بیکاری آشکار و پنهان، کاهش بازده سرمایه، تخریب منابع پایه طبیعی، آسیب‌پذیری اقتصاد روستایی و بی‌ثباتی منابع درآمدی، نداشتن امنیت شغلی، پایین بودن سطح کیفیت زندگی و درنهایت ناپایداری. باید توجه داشت که دوام و پایداری هر روستا در گرو پویایی و دوام اقتصاد آن است؛ از این رو علت تخلیه و متروک شدن بسیاری از روستاهای کشور، ضعف و ناکارایی اقتصاد آن‌هاست (سعیدی، ۱۳۷۷: ۹۲). با توجه به آنچه بیان شد، خروج اقتصاد روستایی از وضعیت کنونی و حرکت به سوی اقتصادی پایدار، بیش از هر چیز مستلزم شناسایی ظرفیت‌ها و قابلیت‌های نواحی روستایی است تا با بهره‌گیری عقلایی از آن امکان تقویت نظام اقتصادی نواحی روستایی فراهم شود. انجمن برنامه‌ریزی روستایی ایالات متحده آمریکا چهار ویژگی را از مشخصات اصلی درآمد روستایی مطرح کرده است: درآمد ناشی از اقتصاد بوم‌آورد روستای هدف باشد، درآمد مورد نظر در روستا پایدار و همراه با ثبات نسبی باشد و به مقطع زمانی خاص محدود نشود، منابع درآمدی مورد نظر در روستا براساس سیاست‌های خاص دولت محلی روند افزایشی داشته باشند، سرمایه‌گذاران مشخصی برای تعریف و تقویت نظام اقتصادی روستا تعریف شده و برای تسهیل وظایف خود مورد حمایت مستمر مالی دولت قرار بگیرند، همچنین نهادهای محلی و دولتی بر آن‌ها نظارت داشته باشند (عزیزپور و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۲). رویکرد متنوع‌سازی از رویکردهای توسعه پایدار روستایی و از مهم‌ترین راهبردهای ارائه شده برای کاهش آثار منفی ناشی از ناپایداری در ابعاد مختلف محیطی، اقتصادی و اجتماعی بر فضاهای روستایی و چارچوب الگوی توسعه است. این نظریه برای پایدارسازی اقتصاد روستایی و توسعه پایدار و تنوع، یکی از ضروریات جوامع مختلف است و رعایت آن ثبات و پایداری ساختارهای اقتصادی را تسهیل خواهد کرد (عنابستانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۱). شهرستان سقز با داشتن ویژگی‌های طبیعی بارزی مانند پوشش گیاهی متنوع و غنی و منابع آبی سطحی در گستره وسیع، شرایط اقلیمی مناسبی دارد و به‌عنوان قطب دام‌پروری و زراعی مطرح است، اما بیش از ۶۴/۵ درصد از خانوارهای روستایی این شهرستان زیر خط فقر زندگی می‌کنند (استانداری کردستان معاونت برنامه‌ریزی و اشتغال، ۱۳۹۳). عمده فعالیت‌های روستاییان در بخش کشاورزی و دام‌پروری است که این عامل سبب پایین بودن تنوع فعالیت‌های اقتصادی شده است؛ از این رو پژوهش حاضر پاسخگوی این پرسش‌هاست که خانوارهای مورد مطالعه مهم‌ترین عناصر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی کدام هستند و کدام‌یک از این عوامل اهمیت بیشتری دارند.

مبانی نظری

یکی از راهبردهای جایگزین که می‌تواند به توسعه جامعه روستایی و معیشت پایدار منجر شود و مکمل سایر راهکارهای توسعه این مناطق باشد «متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی» است. اعتقاد کلی بر این است که تنوع، شالوده ثبات و پایداری است و هرچقدر سیستمی متنوع‌تر شود، پایداری و پویایی آن در طول زمان و در مکان‌های مختلف در مقابل تنش‌های درونی و بیرونی حفظ می‌شود (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱). متنوع‌سازی اقتصاد روستایی یعنی افزایش اشتغال جامعه به کمک معرفی صنعت جدید یا گسترش صنعت موجود از یک واحد یا صنعت غالب به چندین واحد؛ بنابراین ممکن است جامعه‌ای که اقتصاد آن تنوع بیشتری دارد، در آینده به ثبات و رشد افزون‌تری دست یابد (پیچ و بشیری، ۲۰۰۳: ۱). به عبارت دیگر، متنوع‌سازی اقتصاد روستایی راه‌حلی منطقی است که با معرفی صنایع و فعالیت‌های جدید، زمینه را برای کاهش میزان وابستگی مناطق روستایی به منابع پایه طبیعی فراهم می‌کند؛ به طوری که از دیدگاه

بانک جهانی، اهمیت توسعه فعالیت‌های غیرزرعی و چندبخشی در مناطق روستایی از قبیل صنعت و خدمات به‌عنوان الگوی متنوع‌سازی اقتصاد روستایی مورد توجه است (نوروزی و حیاتی، ۱۳۹۴: ۱۲۸)؛ بنابراین متنوع‌سازی اقتصاد روستایی یا توزیع نیروی کار در بخش‌های متنوع اقتصادی یکی از راه‌حل‌های منطقی برای حل مشکلاتی است که مناطق روستایی با آن مواجه هستند. این امر سبب می‌شود جوامعی که تنوع اقتصادی دارند از جوامعی که به‌شدت به یکی از بخش‌های اقتصادی اولیه مانند کشاورزی وابسته هستند در مقابل تغییرات اقتصادی آسیب‌پذیری کمتری داشته باشند. طی دهه ۱۹۸۶، تقریباً اقتصاد نیمی از جوامع روستایی تنوع یافت و نیروی کار آن‌ها افزایش پیدا کرد (پیچ و بشیری، ۲۰۰۳: ۱). متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در محیط‌های روستایی می‌تواند فرایندی سازگار و پویا در واکنش به تهدیدات و فرصت‌ها باشد که به‌وسیله آن کشاورزان می‌توانند مدیریت ریسک کنند، درآمد و منابع معیشتی خود را افزایش دهند، معیشت خود را حفظ کنند و استانداردهای زندگی خود را بهبود ببخشند (آلیس، ۱۹۹۷؛ آلیس و همکاران، ۲۰۰۵؛ آلیس، ۲۰۰۹). پیشینه متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی نشان می‌دهد در راهبردهای متنوع‌سازی معیشتی هم فاکتورهای کشتی و هم فاکتورهای رانشی تعیین‌کننده سطوح و انواع متنوع‌سازی هستند (ربردان، ۲۰۰۶: ۵۴۸). این امر به دارایی‌های کشاورزان، فرصت‌های خارج از مزرعه و دیگر عوامل برون‌زا وابسته است. فاکتورهای کلیدی رانشی محرک خانوارها به‌منظور متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی عبارت‌اند از: مدیریت ریسک (ریسک بازار و ریسک قیمت) و تنوع درآمد، انطباق و سازگاری با شرایط تولید کشت محصولات کشاورزی در شرایط ناهمگون و نامتناجس زیست‌محیطی و تطبیق با تغییرات شرایط آب و هوایی (لیپر و همکاران، ۲۰۱۰؛ کاواتاسی، ۲۰۱۲: ۵۴۰).

باید توجه داشت تغییرپذیری آب و هوایی، همراه با تنوع درآمدهایی غیر از مزرعه یکی از مهم‌ترین عوامل متنوع‌سازی در کشورهای درحال توسعه است. درگیر شدن خانواده‌های روستایی در فعالیت‌هایی که کمتر در برابر نوسان آب‌وهوایی حساس هستند، راهی برای مدیریت کردن شرایط نامطمئن تغییرات آب‌وهوایی در تولید محصولات کشاورزی در آینده است (نیوشام و توماس، ۲۰۰۹: ۱۴۰). معمولاً خانوارهایی که پایه درآمدی متنوع‌تری دارند، در برابر پیامدهای نامطلوب رفاهی پس از شوک‌های مالی و آب‌وهوایی مقاوم‌تر هستند (بندیپادهی و اسکافیاس، ۲۰۱۳: ۲۱۵). خانواده‌هایی که بسته‌ای کامل از متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی را دریافت می‌کنند، علاوه بر داشتن سطح متوسط مصرف بالاتر، در مقابل شوک بهتر حمایت می‌شوند؛ بنابراین متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی ممکن است راهبردی باشد که خانوارهای روستایی به‌کمک آن منابع درآمدی خود را افزایش می‌دهند. همچنین ممکن است راهبردی برای مدیریت ریسک و واکنشی غیرارادی به بحران‌ها برای مقابله با شوک باشد (بارت و همکاران، ۲۰۰۱: ۳۲۵).

عوامل تأثیرگذار بر تحرک متنوع‌سازی در مناطق روستایی

آموزش

آموزش رسمی موضوع بسیار مهمی است که اتمام آن زمینه‌ساز دستیابی به شغل‌های رسمی می‌شود. همچنین بستر مهاجرت روستاییان را به شهرها فراهم می‌کند، اما تحصیلات رسمی حتماً سبب دستیابی به مهارت‌های شغلی نمی‌شود. با وجود این، ارتباط میان آموزش و مهارت شغلی به اثبات رسیده است. براساس گزارش‌های مختلف، نگرش متفاوتی به آموزش و پرورش در جوامع مختلف وجود دارد (ماتر، ۲۰۰۷: ۵۴۵).

سرمایه اجتماعی

از نظر پانام سرمایه اجتماعی به ارتباطات میان افراد (شبکه‌های اجتماعی، هنجارها و اعتماد) اشاره دارد که هماهنگی و همکاری برای کسب منافع متقابل را تسهیل می‌کند. همچنین سود سرمایه‌گذاری در زمینه سرمایه فیزیکی و سرمایه

انسانی را افزایش می‌دهد (پاتنام، ۲۰۰۰: ۱۹). فافچمپز و مینین (۱۹۹۸) سرمایه اجتماعی در سطح فردی را درجه‌ای از کنش با دیگران در زمینه شبکه‌های اجتماعی تعریف می‌کنند که می‌توان آن را دسترسی به اطلاعات مربوط به بازار و خریداران، اشتغال و فرصت‌های کسب‌وکار، وام‌های رسمی و غیررسمی، پیشرفت‌های نقدی، ورودی اعتبارات، مهارت‌ها، منابع مشترک برای تولید و بازاریابی و فرصت‌های مهاجرت تفسیر کرد. در بسیاری از مناطق روستایی، نمونه‌های بسیاری از شبکه‌های اجتماعی و ارتباطات مشاهده می‌شود که افراد و خانواده‌ها برای افزایش دارایی‌های پایه‌ای خود و دسترسی به فرصت‌های کسب درآمد استفاده می‌کنند. نتایج پژوهش درباره روستاهای جنوب صحرای آفریقا نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی آثار مثبتی بر فروش و افزایش سود ناخالص خانوارها دارد. نتایج پژوهش لانجو^۱ (۲۰۰۶) در روستاهای مکزیک نشان می‌دهد در مناطقی که شاخص سرمایه اجتماعی آن‌ها بالاتر است، احتمال فقر کمتر است. توزیع بسیار نابرابر سرمایه اجتماعی می‌تواند به دستاوردهای نابرابر اجتماعی و اقتصادی منجر شود.

پویایی جنسیتی

دیدگاه جنسیتی بینش و درک زیادی از شناخت فقر و معیشت روستایی بیان می‌کند. مطالعات نشان می‌دهد جنسیت عاملی بسیار مهم در الگوهای مشارکت و روستاییان محسوب می‌شود و نقش آن در فعال کردن یا محدود کردن دسترسی به فعالیت‌های اقتصادی از کشوری به کشور دیگر متفاوت است؛ برای مثال در اوگاندا زنان روستایی در بخش کشاورزی فعال‌تر از مردان هستند. درحالی‌که مردان در فعالیت‌های غیرکشاورزی فعالیت بیشتری دارند (ماتر، ۲۰۰۷). از سال ۱۹۹۰ تغییر تدریجی در نسبت اشتغال به فعالیت‌های غیرکشاورزی به‌ویژه در میان مردان و زنان سرپرست خانوار به‌وجود آمد. از مهم‌ترین دلایل این امر می‌توان به حفظ خانواده همراه با کنترل بیشتر بر منابع اشاره کرد که سبب شده است در دهه‌های اخیر نرخ مشارکت زنان در فعالیت‌های کشاورزی کمتر شود (کوپارد، ۲۰۰۲: ۱۲۵). یافته‌های پژوهش در برخی از جوامع نشان می‌دهد ورود مکانیزاسیون در بخش کشاورزی زمینه جابه‌جایی نیروی کار زنان را از این بخش فراهم کرده است؛ برای مثال فعالیت‌هایی مانند تعمیر و حمل‌ونقل در بخش کشاورزی، در حال حاضر تقریباً به‌طور انحصاری در اختیار مردان قرار گرفته است. زنان به‌ندرت در مدیریت و بخش‌های تشکیلاتی بخش‌های اقتصادی و در موقعیت‌های سطح بالاتر بخش‌های دولتی درگیر هستند. به‌طور کلی، زنان و مردان در بخش کشاورزی کار می‌کنند، اما به‌طور متوسط نرخ مشارکت زنان در بخش غیرکشاورزی از مردان کمتر است (اسمیت، ۲۰۰۱: ۷۸).

اعتبارات

رایج‌ترین مانع در عدم سرمایه‌گذاری و کارآفرینی در مناطق روستایی کمبود سرمایه در این مناطق است. با وجود این، محدودیت تقاضا ممکن است عاملی اساسی در محدود کردن دسترسی به اعتبارات باشد. باید توجه داشت که میزان وام و اعتبارات در مناطق روستایی محدود است. با توجه به عدم دسترسی به اعتبارات رسمی در مناطق روستایی، منبع اصلی وجوه و منابع مالی اغلب پس‌انداز و دارایی‌های خانوادگی است. براین اساس، مطالعات لدر در اوگاندا و تانزانیا مشخص کرده است خانوارها راه‌هایی را برای تبدیل کردن دارایی‌های خود به سرمایه‌گذاری یافته‌اند (آلیس و مادی، ۲۰۰۲: ۴۵). طرح‌های سازمان‌های غیردولتی^۲ و دولت برای توسعه تأمین مالی خرد در برخی موارد دسترسی روستاییان را به اعتبارات بهتر کرده است، اما هنوز نتوانسته تمام روستاییان را پوشش دهد و در این میان بسیاری از روستاییان فقیر به این منابع مالی دسترسی ندارند. از سوی دیگر، وام‌های بخش خصوصی در تأمین خدمات مالی غیررسمی بسیار اهمیت دارد؛ زیرا

1. Lanjouw
2. NGOs

همان‌گونه که اشاره شد ظرفیت پس‌انداز داخلی روستاییان به دلیل محدودبودن منابع درآمدی غالباً محدود است (داوینس و پیرس، ۲۰۰۱).

زیرساخت‌های اقتصادی و اطلاعات

زیرساخت‌ها از جمله راه‌های روستایی است که امکان حرکت منظم وسایل حمل‌ونقل و دسترسی به خدمات را برای این مکان‌ها فراهم می‌کند. فراهم‌بودن زیرساخت‌ها از جمله راه‌های روستایی است که فاکتوری مهم برای فعالیت‌های تولیدی در مناطق روستایی به‌شمار می‌آید (الیس، ۲۰۰۰). علاوه بر راه‌های روستایی، سایر زیرساخت‌ها از جمله انبارها، سیلوها و... نقشی سازنده در افزایش فعالیت‌های متنوع‌سازی دارند. نکته مهم این است که به دلیل ضعف مالی روستاییان باید بهبود زیرساخت‌ها در دولت‌ها یا با حمایت آن‌ها و کمک دولت برای تسهیل بخش خصوصی صورت بگیرد. نخست اینکه ارزش دارایی ثابت اغلب وابسته به دارایی‌های مکمل است و دوم اینکه اهمیت دارایی‌های ثابت با نوع شغل متفاوت است؛ به‌عنوان مثال، آموزش و ارتباطات به‌خصوص برای دسترسی به مشاغل رسمی در دولت یا بخش خصوصی بسیار اهمیت دارد. درحالی‌که به‌دست‌آوردن مهارت در خارج از سیستم آموزش، دسترسی به منابع مالی و شبکه بازار نقشی مهم در توسعه فعالیت‌های کارآفرینانه دارد. سوم اینکه دسترسی به دارایی‌های خفایا (ثابت) بیشتر بر سطح دیگر دارایی‌ها تأثیر می‌گذارد؛ به‌عنوان مثال، سرمایه اجتماعی ممکن است دسترسی به منابع مالی را افزایش دهد. در این میان، با آموزش می‌توان ارتباط مثبت و سازنده‌ای با سرمایه اجتماعی و دسترسی به اعتبارات رسمی^۱ داشت.

محدودیت‌های متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی

راهبرد متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی همواره با موانع متعددی روبه‌روست. گروه‌های روستایی به دلیل عدم دسترسی به آموزش، فاصله از بازار، ارزش پایین دارایی‌ها و ثروت یا کوچک‌بودن اندازه خانوار، جزء آسیب‌پذیرترین اقشار یک جامعه هستند. در نتیجه ممکن است فرصت بسیار کمی برای متنوع‌سازی فعالیت‌های خود داشته باشند. تعدادی از محدودیت‌های فوق، تنها بر ضعیف‌ترین گروه‌ها تأثیر می‌گذارد، اما همچنین محدودیت‌هایی وجود دارد که به احتمال زیاد بر ضعیف‌ترین‌ها به‌صورت نامتوازن تأثیرگذار است. به‌طور خاص عوامل منفی تأثیرگذار بر کشاورزی به‌سوی متوقف‌کردن ضعیف‌ترین گروه‌ها نسبت به بهره‌بردن مساوی از فعالیت‌های تنوع‌بخشی پیش می‌روند که این امر به‌ویژه از طریق مهاجرت و اهمیت نسبتاً بالاتر این تنوع‌سازی برای تمامی گونه‌های ساکن در این مناطق در مقایسه با مناطق آب و هوایی مطلوب رخ می‌دهد. یکی از دلایل این امر ممکن است به کوچک‌بودن یا درحاشیه‌بودن خانوارهایی مربوط باشد که کانال‌های کمتری برای دسترسی به عوامل نهادی به‌منظور متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی دارند؛ از این رو امکان متنوع‌سازی برای این خانوارها سخت می‌شود. همچنین نداشتن اعتبار اجتماعی یکی از مشکلاتی است که فقیرترین گروه‌های روستایی را برای گرفتن تسهیلات به‌منظور متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی با مشکل مواجه می‌کند؛ برای مثال می‌توان به نداشتن قدرت لازم در تصمیم‌گیری درمورد تخصیص زمین یا منابع و دارایی‌های عمومی در سطح روستا اشاره کرد (برلی‌یو، ۲۰۰۹: ۶۹۳). در جدول ۱، مهم‌ترین محدودیت‌های متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی آمده است.

جدول ۱. محدودیت‌های متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی

عامل	موانع	عامل	موانع
محیط طبیعی	- تخریب یا کمبود منابع طبیعی مانند زمین، آب و...	نهادی	هنجارها و ارزش‌های دینی که مانع از شرکت زنان یا گروه‌های دیگر در فعالیت‌های خاص می‌شود. - مشارکت‌نداشتن روستاییان در طرح‌ها و برنامه‌ریزی‌ها، - وجود مشکلات قانونی و بوروکراسی‌ها در عدم سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، - محدودیت طبقات پایین در دسترسی به فعالیت‌های خاص - دسترسی به بازار - موانع و محدودیت‌های ملی و بین‌المللی در توسعه تجارت - نداشتن مراکز شهری بزرگ در مجاورت - مقررات بازار در پی آزادسازی و اصلاحات اقتصادی که تأثیرات منفی بر متنوع‌سازی دارد. - دسترسی به زیرساخت‌ها مانند بازار، جاده‌ها و... - سیاست‌هایی که تمرکززدایی را تشویق می‌کنند و به دنبال توسعه فعالیت‌ها و اشتغال در مقیاس کوچک هستند. - دسترسی به نیروی کار
فصلی	- حملات فصلی امراض و بیماری‌های محصولات	عوامل کلان اقتصادی و زمینه‌های سیاسی	- مقررات بازار در پی آزادسازی و اصلاحات اقتصادی که تأثیرات منفی بر متنوع‌سازی دارد. - دسترسی به زیرساخت‌ها مانند بازار، جاده‌ها و... - سیاست‌هایی که تمرکززدایی را تشویق می‌کنند و به دنبال توسعه فعالیت‌ها و اشتغال در مقیاس کوچک هستند. - دسترسی به نیروی کار
مهارت‌ها	محدودیت آموزش و مهارت‌ها	نبود انعطاف‌پذیری	- نبود انعطاف‌پذیری در مدیریت زیست‌محیطی، فعالیت‌های اقتصادی و راهبردهای امرامعاش
زمان	- زمان ناکافی به‌منظور دنبال کردن فعالیت‌های پایه‌ای برای راهبردهای متنوع‌سازی فعالیت‌ها		

منبع: هیر، ۱۹۹۶؛ دلگادو، ۱۹۹۸؛ کابر، ۱۹۸۸؛ وات، ۱۹۸۸؛ تیوگ، ۲۰۰۱

پیشینه پژوهش

براین اساس مطالعات داخلی و خارجی گوناگونی در این زمینه صورت گرفته است که در ادامه نتایج تعدادی از این پژوهش‌ها به صورت اجمالی بیان شده است:

جوان و حیدری مکرر (۱۳۸۹) با بررسی «نقش چاهک‌ها در متنوع‌سازی اقتصاد روستایی، مطالعه مورد: شهرستان زهک در استان سیستان و بلوچستان» نتیجه گرفتند که در مناطقی از منطقه مورد مطالعه که به آب تابستانه چاهک‌ها دسترسی دارند، تنوع محصولات کشاورزی و سطح نسبتاً بالای درآمد مشاهده می‌شود.

جوان و همکاران (۱۳۹۰) با بررسی «نقش متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در توسعه پایدار روستایی؛ مطالعه موردی: شهرستان سمیرم» دریافتند که نبود تنوع در فعالیت‌های اقتصادی خانوارهای مورد بررسی در منطقه مورد مطالعه، شرایط نامساعدی را برای خانوارهایی که چنین ویژگی‌ای دارند به وجود آورده است. درحالی‌که خانوارهای دارای تنوع منابع درآمدی در بخش‌های کشاورزی و غیرکشاورزی وضعیت نسبتاً مطلوب‌تری در شاخص‌های آموزش، ثبات درآمدی، کیفیت زندگی، آسیب‌پذیری و... دارند.

افتخاری و همکاران (۱۳۹۲) با «تحلیل تنوع معیشتی در تاب‌آوری خانوارهای روستایی در شرایط خشک‌سالی مطالعه موردی مناطق در معرض خشک‌سالی استان اصفهان» دریافتند که رویکرد تنوع معیشتی و فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی به تاب‌آوری بیشتر خانوارها در شرایط خشک‌سالی منجر شده است.

قاسمی و جوان (۱۳۹۲) با بررسی «تبیین رابطه تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی و توسعه پایدار روستایی در شهرستان مشهد» دریافتند که میان تنوع فعالیت‌های اقتصادی و پایداری رابطه معنادار و قوی‌ای وجود دارد؛ بنابراین با

افزایش پایداری میزان تنوع فعالیت‌های اقتصادی نیز بیشتر می‌شود و پایداری سکونتگاه‌های روستایی به‌شدت از تنوع فعالیت‌های اقتصادی مکان تبعیت می‌کند. همچنین میان ابعاد سه‌گانه پایداری، پایداری اقتصادی رابطه قوی‌تری با تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی دارد. براساس نتایج حاصل از این پژوهش و با بررسی‌های نظری و پیمایشی، در صورت تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی در سکونتگاه‌های روستایی می‌توان به پایداری اقتصادی و به‌دنبال آن پایداری اجتماعی و زیست‌محیطی در سکونتگاه‌های روستایی دست یافت.

بارت و همکاران (۲۰۰۱) با بررسی «استراتژی متنوع‌سازی درآمد بخش غیرکشاورزی و معیشت خانوار در مناطق روستایی آفریقا» نتیجه گرفتند که دارایی، فعالیت و تنوع درآمد خانوارها در بطن راهبردهای معیشتی در مناطق روستایی آفریقا قرار دارند. همچنین موضوع بسیار اساسی و مهم در متنوع‌سازی درآمد و معیشت در مناطق روستایی آفریقا این است که این دو عامل رابطه علت و معلولی با هم دارند. نتایج این پژوهش با پژوهش‌های دیگر در این زمینه‌ها مطابقت دارد: نخست اینکه رابطه مثبت و معناداری میان شاخص‌های درآمدی حاصل از بخش غیرکشاورزی و رفاه خانوارها در بیشتر مناطق روستایی آفریقا وجود دارد. دومین چالش اساسی و بزرگی که در زمینه توسعه و گسترش به تنوع‌بخشی به فعالیت‌های بخش غیرکشاورزی وجود دارد این است که قسمت عمده‌ای از روستاییان بدون آموزش، مهارت‌ها، منابع مالی یا سرمایه یا سرمایه اجتماعی هستند. سوم اینکه شواهد حاصل از داده‌های پانل در سرتاسر این قاره نشان می‌دهد تنوع درآمد در بخش‌های غیرکشاورزی سبب رشد سریع‌تر در کسب درآمد و افزایش مصرف روستاییان می‌شود.

نیهاف (۲۰۰۴) در «اهمیت تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی در سیستم‌های معیشت روستاییان» دریافت که مسئله اصلی این پژوهش به شرایط و شیوه‌هایی مربوط است که خانواده‌های روستایی فعالیت‌های معیشتی و راهبردهای خود را متنوع می‌کنند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد سیستم امرار معاش به‌عنوان یک سیستم باز دیده می‌شود که با سیستم‌های دیگر در ارتباط است و با استفاده از منابع و دارایی‌های گوناگون به تولید امرار معاش برای خانوارها می‌پردازد. همچنین نتایج این پژوهش نشان می‌دهد تنوع‌بخشی فرایندی است که در آن خانوارها به‌طور فزاینده‌ای شیوه‌های معیشتی خود را تنوع می‌بخشند و به‌دنبال آن به‌طور چشمگیری از متنوع‌سازی ترکیب منابع و دارایی‌های خود استفاده می‌کنند.

کاجین و روی (۲۰۱۲) با بررسی «تنوع فعالیت‌های معیشت روستایی در شرق بنگال: عوامل و محدودیت‌ها» دریافت محدودیت‌های اصلی که خانوارهای منطقه مورد مطالعه در تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی و معیشتی خود با آن مواجه هستند، شامل بنیه ضعیف مالی، نبود تسهیلات اعتباری، کمبود امکانات آموزش و آگاهی، ترس از ریسک، نبود زیرساخت‌های روستایی و نبود فرصت‌ها در بخش غیرکشاورزی است. همچنین نتایج این مطالعه نشان می‌دهد به‌منظور تسهیل کردن متنوع‌سازی موفقیت‌آمیز فعالیت‌های اقتصادی ضروری است برای دستیابی به معیشت پایدار برای مردم فقیر راهبردهای ویژه‌ای مدنظر قرار بگیرد. این راهبردها ممکن است شامل توسعه زیرساخت‌های روستایی (راه‌ها)، توسعه بازار، توسعه مخابرات، تجهیزات ذخیره‌سازی و... باشد. علاوه بر موارد ذکر شده موارد دیگر ممکن است شامل نوآوری‌های سازمانی به‌منظور کاهش هزینه‌های ورودی و موانع برای گروه‌های معیشتی ضعیف باشد. همچنین طرح توسعه جامع، از جمله افزایش دامنه فعالیت‌های غیرکشاورزی برای مناطق عقب‌مانده بسیار ضروری است.

امبی‌بولا و اولیوکامبی (۲۰۱۳) در پژوهشی میدانی به بررسی «تنوع فعالیت‌های معیشتی و رفاه خانواده‌های روستایی در نیجریه» پرداختند و نتیجه گرفتند که با توجه به نوع راهبرد امرار معاش، تقریباً سه‌چهارم از پاسخ‌دهندگان ترکیبی از راهبرد فعالیت‌های کشاورزی و غیرکشاورزی را پذیرفته‌اند. تجزیه و تحلیل اقتصادسنجی نشان می‌دهد اندازه خانوار، مجموع درآمد خانوار و آموزش ابتدایی سرپرست خانوار فاکتورهای غالب و تأثیرگذار بر انتخاب راهبردهای امرار معاش

آن‌هاست. این پژوهش همچنین ترویج و توسعه اشتغال فعالیت‌های بخش غیرکشاورزی را به‌عنوان راهبردی خوب و مکمل برای افزایش درآمد کشاورزان و حفظ رشد عادلانه روستایی و دستیابی به معیشت پایدار پیشنهاد می‌کند.

روش پژوهش

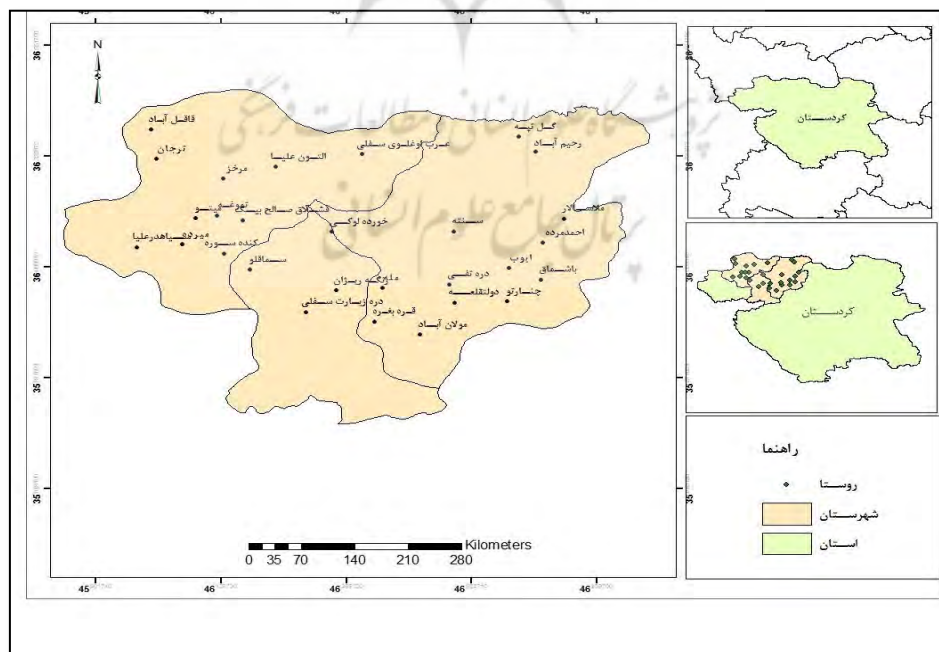
در پژوهش کمی حاضر، گردآوری داده‌ها مبتنی بر داده‌های کتابخانه‌ای-اسنادی و پیمایش-میدانی صورت گرفته است. نخست برای شناسایی شاخص‌ها و نماگرهای متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی با تأکید ویژه بر مناطق روستایی از مطالعات مرتبط با حوزه تخصصی استفاده شد. براین اساس مؤلفه‌ها و گویه‌های متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی شناسایی شد و مبنای طراحی پرسشنامه به‌عنوان ابزار اصلی پژوهش در مطالعات میدانی قرار گرفت. برای افزایش روایی از تکنیک روایی محتوایی و صوری استفاده شد. برای این منظور روایی ابزار پژوهش به تأیید تعدادی از متخصصان حوزه تخصصی رسید. همچنین از تکنیک آلفای کرونباخ برای سنجش ابزار پژوهش استفاده شد و عدد ۰.۹۰۵ به دست آمد که بیانگر پایایی مناسب ابزار پژوهش است. برای مشخص کردن روستاهای مورد مطالعه ابتدا روستاها به ۵ گروه جمعیتی ۲۰-۵۰ خانوار، ۵۱-۱۰۰ خانوار، ۱۰۱-۱۵۰ خانوار، ۱۵۱-۲۰۰ خانوار، ۲۰۱-۲۵۰ خانوار و ۲۵۱-۵۰۰ خانوار تقسیم شدند. پس از مشخص شدن روستاهای نمونه براساس فرمول کوکران، ۳۰۸ خانوار انتخاب شدند و حجم نمونه تعداد آن‌ها به تناسب جمعیت روستا معین شد. از هر روستا به‌طور برابر ۱۱ پرسشنامه تکمیل شد. روش انتخاب سرپرستان خانوارها به‌صورت نمونه‌گیری اتفاقی بود. براین اساس هر فردی از جامعه آماری که در روستا به‌طور اتفاقی در دسترس بود، به‌عنوان نمونه انتخاب شد. در جدول ۲، پرسشنامه مورد استفاده از پرسش‌های بسته با طیف لیکرت ۵ مقیاسی (خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد) آمده است.

جدول ۲. روستاهای مورد مطالعه

ردیف	بخش	دهستان	روستاها	جمعیت	ردیف	بخش	دهستان	روستا	جمعیت
۱		خورخوره	چنارتو	۱۲۴	۱۸		میرده	میرده	۸۰۰
۲		تیلکو	احمدمرده	۱۱۲	۱۹		میرده	سیاه دره علیا	۲۸۱
۳		خورخوره	مله	۱۸۹	۲۰		تموغه	میتو	۱۲۲
۴		خورخوره	دره تقی	۱۷۹	۲۱		ترجان	ترجان	۶۳۰
۵		تیلکوه	باشماق	۷۶۰	۲۲		تموغه	تموغه	۶۸۸
۶		تیلکوه	ملاسالار	۱۶۵	۲۳	مرکزی	سرا	مرخز	۸۰۰
۷		تیلکو	ایوب	۱۶۱	۲۴		سرا	آلتون علیا	۲۸۴
۸	زیویه	گل تپه	رحیم‌آباد	۱۰۴	۲۵		میرده	کنده سوره	۲۱۶
۹		امام	سنته	۹۴۵	۲۶		تموغه	فشلاق صالح بیگ	۲۹۶
۱۰		خورخوره	فره بغره	۱۹۳	۲۷		ترجان	قافل آباد	۱۵۰
۱۱		خورخوره	مولان آباد	۲۸۹	۲۸		سرا	عرب اوغلولی سفلی	۲۴۲
۱۲		خورخوره	دولت قلعه	۴۹۲					
۱۳		سرا	گل تپه	۱۱۹					
۱۴		ذوالفقار	رنگه ریژان	۳۴۳				۲۸	
۱۵	سرشوی	ذوالفقار	سماقلو	۳۵۷					
۱۶		ذوالفقار	خورده لوکی	۵۷۷					
۱۷		ذوالفقار	دره زیارت سفلی	۲۱۳					

منطقه مورد مطالعه

محدوده مکانی پژوهش حاضر، روستاهای واقع در شهرستان سقز است. شهرستان سقز به مرکزیت شهر سقز در استان کردستان با وسعت ۴۴۹۶/۸ کیلومترمربع است و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۴۷۴ متر است. این شهرستان از شمال با استان آذربایجان غربی، از غرب با شهرستان بانه، از جنوب با شهرستان مریوان و کشور عراق و از شرق با شهرستان‌های دیواندره هم‌مرز است. شهرستان سقز آب‌وهوایی بسیار سرد دارد و بر اساس داده‌های سازمان هواشناسی، با ثبت دمای ۴۵- درجه سانتی‌گراد یکی از سردترین نقاط ایران است. این شهرستان ۲ شهر (سقز و صاحب)، سه بخش (مرکزی، زیویه و سرشیو)، ۱۱ دهستان (سرا، گل‌تپه، ذوالفقار، امام، تیلکوه، خورخوره، میرده، تموغه، صاحب، ترجان و چهل چشمه غربی)، ۲۷۲ آبادی دارای سکنه است. براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، جمعیت این شهرستان ۲۱۰۰۸۲۰ نفر و تعداد خانوار آن ۵۳۰۹۹۷ است که از این تعداد ۵۰۰۴۲۹ نفر ساکن نقاط روستایی و ۱۴۰۰۱۶۷ نفر ساکن نقاط شهری هستند. با وجود اینکه شهرستان سقز ویژگی‌های طبیعی بارزی مانند پوشش گیاهی متنوع و غنی، وجود منابع آبی سطحی در گستره وسیع و شرایط اقلیمی مناسبی دارد و قطب دام‌پروری و زراعی محسوب می‌شود، نبود صنایع تبدیلی کشاورزی و دامی برای فراوری محصولات در این بخش سبب شده است عمده تولیدات به‌صورت خام و کمترین ارزش‌افزوده از روستاهای شهرستان خارج شود. همچنین نبود بازار مناسب برای عرضه محصولات کشاورزی، به‌ویژه دامی یکی از مهم‌ترین مشکلات بخش کشاورزی شهرستان سقز به‌شمار می‌آید که سبب شده است واسطه‌گران و دلالان سایر شهرستان‌ها و استان‌های هم‌جوار، محصولات دامی و زراعی را از کشاورزان و دامداران با قیمت بسیار پایین خریداری کنند. از مشکلات و خلأهای دیگر بخش کشاورزی می‌توان به کم‌سوادی بهره‌برداران و نداشتن توان مالی خانوارهای روستایی در این شهرستان اشاره کرد که سبب شده است تنوع فعالیت‌های اقتصادی در شهرستان کم باشد و جوانان یا سایر گروه‌های روستایی دچار بیکاری فصلی شوند یا در شهرهای دیگر به کارگری بپردازند (وزارت کشور استانداری کردستان معاونت برنامه‌ریزی و اشتغال، ۱۳۹۳: ۱۰). در شکل ۱، موقعیت روستاهای مورد مطالعه آمده است.

شکل ۱. منطقه مورد مطالعه

یافته‌های پژوهش

سواد از شاخص‌های مهم و تأثیرگذار در سطح آگاهی و شناخت افراد، به‌ویژه شاخص‌های متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی ساکنان است. در این پژوهش، وضعیت تحصیلات پاسخگویان در ۸ شاخص بی‌سواد، خواندن و نوشتن، ابتدایی، راهنمایی، دیپلم و فوق‌لیسانس ارزیابی شد. نتایج نشان می‌دهد از مجموع سرپرستان خانوار ۳۱/۱۷ درصد بی‌سواد و ۶۸/۸۳ درصد باسواد هستند. همچنین از میان ۲۱۲ نفر افراد باسواد، ۱۰/۷۱ درصد سواد خواندن و نوشتن، ۱۹/۱۶ درصد مدرک ابتدایی، ۹/۰۹ مدرک راهنمایی، ۱۷/۸۶ مدرک دیپلم، ۴/۵۵ درصد مدرک فوق‌دیپلم، ۶/۴۹ درصد مدرک لیسانس و ۱/۹۵ درصد دارای مدرک فوق‌لیسانس و بالاتر دارند. همچنین ۶۶/۲ درصد از سرپرست‌های خانوار تنها به یک فعالیت مشغول‌اند، ۲۷/۶ درصد دو فعالیت اقتصادی و تنها ۶/۲ درصد سه نوع فعالیت اقتصادی دارند. بررسی فعالیت‌های غالب اقتصادی در میان سرپرستان خانوارها در روستاهای مورد مطالعه نشان می‌دهد از نظر نوع فعالیت اقتصادی، بیشترین فراوانی به زراعت مربوط است. از دیدگاه ۱۰۸ نفر (۳۶/۶۹ درصد) از سرپرستان خانوار، نوع غالب فعالیت اقتصادی آن‌ها زراعت است. همچنین براساس نظر ۷۴ نفر (۲۱/۱۰ درصد) از سرپرستان نوع غالب فعالیت‌های آن‌ها زراعت-دامداری است. این خانوارها علاوه بر زراعت تعداد محدودی دام دارند که این مقوله تا حدود زیادی جنبه خودمعیشتی دارد. از نظر غالب‌بودن نوع فعالیت اقتصادی در روستاهای مورد مطالعه نیز باغداری-زراعت با ۴۵ نفر (۱۴/۶۱ درصد) در رتبه سوم قرار دارد. همچنین باغداری-دامداری با ۴۳ نفر (۱۳/۹۶ درصد) از مجموع پاسخگویان در رتبه چهارم قرار دارد. باغداری با ۸۱/۷۷ درصد و دامداری با ۴/۸۷ درصد در رتبه‌های آخر قرار دارند.

وضعیت پاسخگویان از نظر داشتن فعالیت‌هایی به غیر از بخش کشاورزی بررسی و مشخص شد عمده‌ترین این فعالیت‌ها شامل کارگری، خدماتی و صنایع‌دستی است. براین‌اساس بیشترین فراوانی فعالیت‌های غیرکشاورزی که سرپرستان خانوارهای مورد مطالعه در آن فعالیت دارند کارگری است که حدود نصف آن‌ها یعنی ۱۴۲ نفر (۴۶/۱ درصد) از کل پاسخگویان را دربرمی‌گیرد. همچنین ۶۴ نفر (۲۰/۷ درصد) از پاسخگویان علاوه بر فعالیت‌های کشاورزی به فعالیت‌های خدماتی و صنایع‌دستی مشغول هستند، اما نکته مهم این است که ۱۰۲ نفر (۳۳/۱ درصد) از پاسخگویان غیر از فعالیت‌های کشاورزی فعالیت دیگری ندارند.

به‌منظور بررسی رابطه متغیرهای تحصیلات و تعداد فعالیت، و متغیرهای درآمد و تعداد فعالیت از آزمون لامدا، وی‌کرامر، گودمن و کروسکال استفاده شد. براین‌اساس از آنجا که sig کمتر از $0/05$ است، رابطه معناداری میان تحصیلات و تعداد فعالیت‌ها وجود دارد. با توجه به جدول ۳، ۴ و ۵ با افزایش سطح تحصیلات، تعداد فعالیت‌های خانوارها نیز افزایش می‌یابد. تحلیل یافته‌های میدانی نشان می‌دهد از میان ۱۳۶ خانوار بی‌سواد و دارای تحصیلات ابتدایی، ۱۲۳ خانوار یک فعالیت و تنها ۱۲ نفر دو فعالیت دارند.

جدول ۳. توزیع فراوانی‌های مرتبط با سطح تحصیلات و تعداد فعالیت‌های اقتصادی

		تعداد فعالیت			
		یک فعالیت	دو فعالیت	سه فعالیت و بیشتر	جمع
تحصیلات	بی‌سواد	۶۷	۶	۰	۷۳
	ابتدایی	۵۶	۶	۱	۶۳
	دیپلم	۸۹	۳۸	۵	۱۳۲
	فوق‌دیپلم	۴	۷	۳	۱۴
	لیسانس و بالاتر	۱	۱۵	۱۰	۲۶
جمع	۲۱۷	۷۲	۱۸	۳۰۸	

منبع: نگارندگان

جدول ۴. آماره آزمون لامدا و گودمن کروسکال برای جدول توافقی

	Value	انحراف استاندارد	sig
Lambda Symmetric	۰/۰۷۰	۰/۰۲۱	۰/۰۰۰
تحصیلات	۰/۰۱۰	۰/۰۱۸	۰/۰۵۶
تعداد فعالیت	۰/۱۹۸	۰/۰۵۲	۰/۰۰۱
Goodman and Kruskal	۰/۴۶۱	۰/۰۱۱	۰/۰۰۰
تحصیلات	۰/۴۶۱	۰/۰۱۱	۰/۰۰۰
tau	۰/۲۳۴	۰/۰۳۰	۰/۰۰۰
تعداد فعالیت	۰/۲۳۴	۰/۰۳۰	۰/۰۰۰

منبع: نگارندگان

جدول ۵. تبیین شدت ارتباط سطح تحصیلات و تعداد فعالیت‌های اقتصادی هر خانوار

	value	Sig
Nominal by Nominal Phi	۰/۶۳۲	۰/۰۰۰
Cramer V	۰/۴۴۷	۰/۰۰۰
ضریب همبستگی	۰/۵۳۴	۰/۰۰۰
تعداد نمونه‌ها	۳۰۸	

منبع: نگارندگان

نتایج آزمون لامدا، وی کرامر، گودمن و کروسکال نشان می‌دهد در روستاهای مورد مطالعه رابطه معناداری میان تعداد فعالیت‌ها و افزایش درآمد وجود دارد؛ یعنی میزان درآمد خانوارهایی که تنوع اقتصادی دارند، بیشتر است. از مجموع خانوارهای مورد مطالعه، درآمد سالانه ۲۰۴ نفر ۵ میلیون یا کمتر است و تمام این خانوارها یک فعالیت اقتصادی دارند. همچنین براساس یافته‌های پژوهش از میان ۷۱ سرپرست خانوار که میزان درآمد آن‌ها بین ۵ تا ۱۰ میلیون است، ۴۵ نفر دو فعالیت و ۶ نفر نیز ۳ فعالیت اقتصادی دارند (جدول ۶، ۷ و ۸).

جدول ۶. توزیع فراوانی‌های مرتبط با میزان درآمد و تعداد فعالیت‌های اقتصادی

میزان درآمد	تعداد فعالیت			جمع
	یک فعالیت	دو فعالیت	سه فعالیت و بیشتر	
۵ میلیون و کمتر	۲۰۴	۵	۱	۲۱۰
۵ - ۱۰ میلیون	۲۰	۴۵	۶	۷۱
۱۰-۱۵ میلیون	۰	۵	۸	۱۳
۱۵-۲۰ میلیون	۱	۱	۵	۷
۲۰-۲۵ میلیون	۰	۲	۳	۵
بیشتر از ۲۵ میلیون	۰	۰	۲	۲
جمع	۲۱۵	۶۳	۳۰	۲۰۸

منبع: نگارندگان

جدول ۷. آماره آزمون لامدا و گودمن کروسکال برای جدول توافقی

	value	انحراف استاندارد	sig
Lambda Symmetric	۰/۵۸۶	۰/۰۴۹	۰/۰۰۰
درآمد	۰/۵۶۱	۰/۰۵۵	۰/۰۰۰
تعداد فعالیت	۰/۶۱۳	۰/۰۵۹	۰/۰۰۰
Goodman and Kruskal	۰/۵۵۳	۰/۰۴۶	۰/۰۰۰
تحصیلات	۰/۵۵۳	۰/۰۴۶	۰/۰۰۰
tau	۰/۶۰۵	۰/۰۴۵	۰/۰۰۰
تعداد فعالیت	۰/۶۰۵	۰/۰۴۵	۰/۰۰۰

منبع: نگارندگان

جدول ۸. تبیین شدت ارتباط میان درآمد و تعداد فعالیت‌های اقتصادی هر خانوار

	value	Sig
Nominal by Nominal Phi	۱/۰۰۱	۰/۰۰۰
Cramer χ^2	۰/۷۰۸	۰/۰۰۰
ضریب هم‌بستگی	۰/۷۰۷	۰/۰۰۰
تعداد نمونه‌ها	۳۰۸	

منبع: نگارندگان

یکی از ضعف‌های خانوارهای روستایی که فعالیت‌های اقتصادی متنوعی ندارند و تنها به فعالیت‌های کشاورزی متکی هستند، آسیب‌پذیری وضعیت درآمدی و معیشتی آن‌ها در مقابل شوک‌های انسانی و طبیعی است. بدین‌منظور در پژوهش حاضر از آزمون‌های لامدا، وی کرامر، گودمن و کروسکال برای بررسی رابطه آسیب‌پذیری معیشتی خانوارهای روستایی در مقابل شوک‌ها و تعداد فعالیت‌ها استفاده شد. نتایج این آزمون‌ها نشان می‌دهد در روستاهای مورد مطالعه رابطه معناداری میان تعداد فعالیت‌ها و آسیب‌پذیری معیشتی آن‌ها در مقابل شوک‌ها وجود دارد؛ یعنی خانوارهایی که علاوه بر فعالیت‌های کشاورزی به فعالیت‌های جانبی دیگری هم مشغول هستند. همچنین آسیب‌پذیری معیشتی آن‌ها از خانوارهایی که تنها یک فعالیت دارند، کمتر است. همان تعداد فعالیت‌های اقتصادی آن‌ها افزایش درآمد وجود دارد؛ یعنی میزان درآمد خانوارهایی که تنوع اقتصادی دارند، بیشتر است. از مجموع خانوارهای مورد مطالعه، تنها ۶۸/۱۸ درصد یک نوع فعالیت دارند و وضعیت درآمدی و معیشتی آن‌ها در مقابل شوک‌های اقلیمی (خشک‌سالی، سیل و آفات) دچار آسیب شده است (جدول ۹، ۱۰ و ۱۱).

جدول ۹. توزیع فراوانی‌های مرتبط با تعداد فعالیت‌ها و میزان آسیب‌پذیری درآمد مقابل شوک‌ها

		تعداد فعالیت			
		یک فعالیت	دو فعالیت	سه فعالیت و بیشتر	جمع
آسیب‌پذیری معیشتی در	بله	۲۱۰	۶	۰	۲۱۶
مقابل شوک‌ها	خیر	۵	۵۷	۳۰	۹۲
جمع		۲۱۵	۶۳	۳۰	۳۰۸

منبع: نگارندگان

جدول ۱۰. آماره آزمون لامدا و گودمن کروسکال برای جدول توافقی

	value	انحراف استاندارد	sig
Lambda Symmetric	۰/۷۱۹	۰/۰۴۱	۰/۰۰۰
آسیب‌پذیری درآمد در مقابل شوک‌ها	۰/۸۸۰	۰/۰۳۶	۰/۰۰۰
تعداد فعالیت	۰/۵۵۹	۰/۰۵۶	۰/۰۰۰
Goodman and Kruskal	۰/۸۴۰	۰/۰۴۴	۰/۰۰۰
آسیب‌پذیری در مقابل شوک‌ها			
tau	۰/۵۹۰	۰/۰۳۶	۰/۰۰۰
تعداد فعالیت			

منبع: نگارندگان

جدول ۱۱. تبیین شدت ارتباط میان تعداد فعالیت‌ها و میزان آسیب‌پذیری درآمد مقابل شوک‌ها

	value	sig
Nominal by Nominal Phi	۰/۹۱۷	۰/۰۰۰
Cramer χ^2	۰/۹۱۷	۰/۰۰۰
ضریب هم‌بستگی	۰/۷۰۷	۰/۰۰۰
تعداد نمونه‌ها	۳۰۸	

منبع: نگارندگان

مهم‌ترین مؤلفه‌ها یا عوامل تأثیرگذار بر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی، براساس ادبیات جهانی شناسایی شد. مطابق طیف لیکرت پنج‌مقیاسی (خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد) از روستاییان خواسته شد تا بیان کنند هریک از این مؤلفه‌ها تا چه اندازه می‌تواند در متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی تأثیرگذار باشد. براساس جدول ۱۲ از دیدگاه جامعه نمونه حمایت‌های مالی دولت از طریق ارائه تسهیلات مناسب به کشاورزان، وجود پس‌انداز و منابع مالی مناسب کشاورزان، خرید تضمینی محصولات زراعی، باغی و دامی، حمایت دولت از طرح‌های توسعه کارآفرینی و... حذف واسطه‌ها هنگام فروش محصولات، افزایش سطح آگاهی و دانش مردم از مشاغل جانبی می‌تواند بیشترین تأثیر را بر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی داشته باشد.

جدول ۱۲. میزان تأثیرگذاری هریک از عوامل در متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی از دیدگاه روستاییان

میانگین	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	گویه
۳/۹۲	۱۷	۲۱	۳۶	۱۲۱	۱۰۵	فراوانی وجود منابع طبیعی مناسب (زمین، آب) درصد
۳/۷۶	۵/۷	۷	۱۲	۴۳/۳	۳۵	فراوانی عدم تخریب و فرسایش منابع طبیعی (آب و زمین) درصد
۳/۶۹	۱۵	۱۷	۲۲	۱۱۶	۸۰	فراوانی نبود مخاطرات اقلیمی (خشک‌سالی، سیل و...) درصد
۴/۲۹	۵	۵/۷	۲۴	۳۸/۷	۲۶/۷	فراوانی پس‌انداز و منابع مالی مناسب درصد
۳/۵	۸۲	۱۰۳	۶۵	۱۰۳	۸۲	فراوانی نبود امراض فصلی و بیماری محصولات درصد
۴/۰۹	۲	۵	۱۰/۳	۲۷	۵۵/۷	فراوانی داشتن مراکز بزرگ شهری در مجاورت و دسترسی به بازار آن‌ها درصد
۳/۷۱	۲۴	۳۵	۷۹	۹۱	۷۱	فراوانی نبود موانع و محدودیت‌های ملی و بین‌المللی در توسعه تجارت درصد
۳/۹۵	۸	۱۱/۷	۲۶/۳	۳۰/۳	۲۳/۷	فراوانی سیاست‌های دولت در زمینه اشتغال‌زایی و توسعه درصد
۴/۰۳	۱۲	۱۵	۲۸	۱۰۲	۱۳۳	فراوانی حذف واسطه‌ها هنگام فروش محصولات درصد
۴/۰۲	۴	۵	۱۲/۷	۳۴	۴۴/۳	فراوانی برگزاری کلاس‌های آموزشی و مهارتی در بازاریابی و فروش محصولات درصد
۳/۵۳	۲۲۳۵	۴۸	۳۰	۹۵	۱۰۵	فراوانی برگزاری کلاس‌های آموزشی در عملیات کاشت، داشت و برداشت برای افزایش راندمان درصد
۳/۲۶	۷/۳	۱۶	۱۰	۳۱/۷	۳۵	فراوانی حمایت دولت در تأمین نهاده‌های بخش کشاورزی درصد
۴/۰۴	۱۳	۳۱	۴۶	۷۷	۱۳۳	فراوانی حمایت دولت در تثبیت قیمت‌ها درصد
۴/۱۸	۴/۳	۱۰/۳	۱۵/۳	۲۵/۷	۴۴/۳	فراوانی خرید تضمینی محصولات زراعی، باغی و دامی درصد
۴/۲۷	۳	۳۵	۳۹	۹۴	۱۲۹	فراوانی حمایت دولت از طرح‌های توسعه کارآفرینی و... درصد
۳/۹۷	۱۶	۳۶	۵۸	۴۹	۱۵۱	فراوانی حمایت دولت از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و تلاش برای حل کردن مشکلات قانونی و بوروکراسی درصد
۴/۳۱	۵/۳	۸/۷	۱۹/۳	۱۶/۳	۵۰/۳	فراوانی ارائه تسهیلات مناسب از سوی دولت به کشاورزان درصد
۳/۹۴	۸	۱۰	۲۰	۱۰۴	۱۵۸	فراوانی ایجاد و توسعه صنایع تبدیلی درصد
۳/۸۴	۱۵	۱۸	۵۴	۹۶	۱۱۷	فراوانی ترویج و آموزش روش‌های نوین کشاورزی توسط مروجان درصد
۴/۴۲	۳	۶	۳۷	۷۰	۱۸۴	فراوانی حمایت‌های مالی دولت از طریق ارائه تسهیلات مناسب درصد
۴/۱۶	۱۱	۲۴	۳۱	۷۴	۱۶۰	فراوانی افزایش سطح آگاهی و دانش مردم از مشاغل جانبی درصد
	۳/۷	۸	۱۰/۳	۲۴/۷	۵۳/۳	

همچنین به منظور اولویت‌بندی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی از دیدگاه روستاییان، از آزمون فریدمن (میانگین رتبه‌ها) استفاده شد. در ابتدا عوامل مطرح‌شده در جدول ۱۲ به ۶ عامل اصلی تبدیل شد؛ یعنی زیرعوامل هر کدام از این عوامل کلیدی با هم کامپیوت شد و محاسبه نمره نهایی هر عامل صورت گرفت. سپس از آزمون فریدمن استفاده شد. نتایج آماری آزمون نشان می‌دهد تفاوت معناداری میان عوامل در سطح آلفای ۰/۰۵ وجود دارد. همچنین نتایج میانگین رتبه‌ها در آزمون فریدمن نشان می‌دهد عامل حمایت دولت برای متنوع‌سازی فعالیت‌ها در رتبه اول قرار دارد. دومین عامل منابع مالی و پس‌انداز خانوار است. همچنین تسهیلات زیرساختی برای متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی از دید جامعه نمونه در رتبه سوم قرار دارد. دارایی‌های فیزیکی، عوامل نهادی و عناصر اقلیمی نیز در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند (جدول ۱۳).

جدول ۱۳. رتبه‌بندی عوامل کلیدی متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی از دیدگاه روستاییان براساس آزمون فریدمن

عوامل کلیدی موفقیت	میانگین رتبه‌ها	رتبه	مقدار کای اسکویر	سطح معناداری
دارایی‌های فیزیکی	۳/۶۵	۴		
عناصر اقلیمی	۲/۲۵	۶		
عوامل نهادی	۳/۳۱	۵	۱۱۴/۳۷	۰/۰۰۰
حمایت‌های دولت	۴/۴۵	۱		
تسهیلات زیرساختی	۳/۷۸	۳		
منابع مالی خانوار	۴/۰۵	۲		

منبع: نگارندگان

نتیجه‌گیری

متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در محیط‌های روستایی می‌تواند فرایندی سازگار و پویا در واکنش به تهدیدات و فرصت‌ها باشد که کشاورزان به وسیله آن بتوانند ریسک را مدیریت کنند و درآمد و منابع معیشتی خود را افزایش دهند. همچنین معیشت خود را حفظ کنند و در نهایت استانداردهای زندگی خود را بهبود ببخشند. پیشینه متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی نشان می‌دهد فاکتورها و عوامل کلیدی متعددی برای موفقیت در این زمینه تأثیرگذار هستند. همچنین موانع و محدودیت‌های متعددی در مناطق روستایی برای متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در این مناطق وجود دارد. معیشت و فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی با توجه به ماهیتی که دارند وابستگی بسیار زیادی به عناصر و محیط طبیعی دارند؛ بنابراین فعالیت‌های اقتصادی در این مناطق با توجه به ماهیتی که دارند آسیب‌پذیری بیشتری از سایر سکونتگاه‌ها دارند. براین اساس در چنین شرایط اقلیمی که خشک‌سالی و سایر عوامل نامطلوب اقلیمی سابقه‌ای جدید دارد و شدت و تواتر آن‌ها نیز در حال افزایش است، تکیه بیش‌ازحد اقتصاد روستایی بر فعالیت‌های کشاورزی نمی‌تواند متضمن استمرار معیشت و اشتغال در نواحی روستایی باشد. وقوع خشک‌سالی‌ها و شرایط نامساعد اقلیمی مانع از شکل‌گیری فعالیت و درآمد پایدار و مستمر در نواحی روستایی می‌شود و استمرار حیات و معیشت را در این نواحی با پرسش‌های متعددی مواجه خواهد کرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد در روستاهای مورد مطالعه شهرستان سقز، ۶۹/۸۰ درصد خانوارهای مورد مطالعه تنها یک فعالیت اقتصادی دارند، ۲۳/۳۷ درصد دو فعالیت و ۵/۸۴ درصد بیش از دو نوع فعالیت اقتصادی دارند. همچنین عمده‌ترین فعالیت‌های اقتصادی جانبی خانوارهای روستایی در منطقه مورد مطالعه شامل فعالیت‌های کارگری، خدماتی و صنایع دستی است. عمدتاً جوانان پس از اتمام فعالیت‌های کشاورزی به شهرهای اطراف به‌ویژه تهران می‌روند و به فعالیت‌های ساختمانی یا دست‌فروشی مشغول می‌شوند. براساس

یافته‌های پژوهش، از مجموع خانوارهای مورد مطالعه، وضعیت درآمدی و معیشتی ۶۸/۱۸ درصد که تنها یک نوع فعالیت دارند، در مقابل شوک‌های اقلیمی (خشک‌سالی، سیل و آفات) دچار آسیب شده است، اما از میان ۹۳ خانواری که دو فعالیت یا بیشتر از آن را دارند، تنها معیشت ۶ نفر (۶/۴۵ درصد) به مشکل دچار شده است که با نتایج پژوهش‌های Ersado, 2203; Newsham and Thomas, 2009; Shen, 2009; Ramchandani, and Karmarkar, 2014 همسو است. یکی از عواملی که نقشی اساسی در متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی دارد سطح تحصیلات است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد خانوارهایی که میزان تحصیلاتشان بیشتر است، فعالیت‌های اقتصادی متنوع‌تری دارند؛ به طوری که از میان ۱۳۶ خانوار بی‌سواد و دارای تحصیلات ابتدایی، ۱۲۳ نفر یک فعالیت و تنها ۱۲ نفر دو فعالیت دارند. این نتایج با یافته‌های Barrett, 2001; Khatun and Roy, 2012 همسو است. همچنین یافته‌های توصیفی نشان می‌دهد از دیدگاه جامعه نمونه حمایت‌های مالی دولت از طریق ارائه تسهیلات مناسب به کشاورزان، پس‌انداز و منابع مالی مناسب کشاورزان، خرید تضمینی محصولات زراعی، باغی و دامی، حمایت دولت از طرح‌های توسعه کارآفرینی و... حذف واسطه‌ها هنگام فروش محصولات، افزایش سطح آگاهی و دانش مردم از مشاغل جانبی می‌تواند بیشترین تأثیرگذاری را بر متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی داشته باشد. از دیدگاه جامعه در تأیید یافته‌های توصیفی آزمون فریدمن مشخص شد عامل حمایت دولت برای متنوع‌سازی فعالیت‌ها در رتبه اول قرار دارد. دومین عامل منابع مالی و پس‌انداز خانوار است و تسهیلات زیرساختی برای متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در رتبه سوم قرار دارند. دارایی‌های فیزیکی، عوامل نهادی و عناصر اقلیمی نیز در رتبه‌های بعدی قرار دارند. این یافته‌ها با نتایج Bright, 2000; Ellis, 2009 مطابقت دارد.

منابع

۱. استانداری کردستان، معاونت برنامه‌ریزی و اشتغال، ۱۳۹۳، گزارش وضعیت توسعه درون‌استانی با شاخص‌های پایداری و توازن استان کردستان، دفتر برنامه‌ریزی و بودجه.
۲. جوان، جعفر و حمید حیدری مکرر، ۱۳۸۹، نقش چاهک‌ها در متنوع‌سازی اقتصاد روستایی (مطالعه مورد: شهرستان زهک در استان سیستان و بلوچستان)، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۶، صص ۴۹-۶۶.
۳. جوان، جعفر، علوی‌زاده، سید امیرمحمد و مهدی کرمانی، ۱۳۹۰، نقش متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در توسعه پایدار روستایی، مطالعه مورد: شهرستان سمیرم، فصلنامه علمی-پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، سال نهم، شماره ۲۹، صص ۱۸-۴۳.
۴. رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۲، تحلیل تنوع معیشتی در تاب‌آوری خانوارهای روستایی در شرایط خشک‌سالی، مطالعه موردی مناطق در معرض خشک‌سالی استان اصفهان، فصلنامه پژوهش‌های روستایی، دوره پنجم، شماره ۳، صص ۶۳۹-۶۶۲.
۵. سعیدی، عباس، ۱۳۷۷، توسعه پایدار و ناپایداری توسعه روستایی، فصلنامه بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، سال دوم، شماره ۳۴، صص ۲۲۱-۲۵۸.
۶. عزیزپور، فرهاد، محسن‌زاده، احمد و حسنی حاصل، صدیق، ۱۳۹۰، تحلیل و ارزیابی اثرات اقتصادی اجرای طرح هادی در سکونتگاه‌های روستایی کشور، فصلنامه مسکن و محیط روستا، شماره ۳۰، صص ۷۱-۸۴.
۷. عنابستانی، علی‌اکبر و همکاران، ۱۳۹۳، تحلیل موانع متنوع‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در روستاهای مرزی شهرستان مریوان، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال سوم، شماره ۴، صص ۸۷-۱۱۱.
۸. قاسمی، مریم و جعفر جوان، ۱۳۹۲، تبیین رابطه تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی و توسعه پایدار روستایی، مطالعه موردی: شهرستان مشهد، پژوهش‌های روستایی، دوره پنجم، شماره ۲، صص ۲۳۷-۲۶۲، پژوهش‌های روستایی، دوره پنجم، شماره ۳، صص ۶۳۹-۶۶۲.

۹. نوروزی، مرضیه و داریوش حیاتی، ۱۳۹۴، **سازه‌های مؤثر بر معیشت پایدار روستایی از دیدگاه کشاورزان استان کرمانشاه**، علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران، جلد ۱۱، شماره ۱، صص ۱۲۷-۱۴۳.
10. Kurdistan Governor's Office of Planning and Employment, 2014, **Report on the Status of Development Within the Province with the Indicators of Stability and Balance in Kurdistan Province**, Planning and Budget Office. (In Persian)
 11. Javan, J, and Hedarimokarar, H., 2010, **The Role of Wells in the Rural Economics Psychology Case Study: Zahak City in Sistan and Baluchestan Province**, Human Geography Research Quarterly, Vol. 8, No. 76, PP. 49-66. (In Persian)
 12. Javan, J., Alavizadeh, A. M., and Kermani, M., 2011, **The Role of Diversification of Economic Activities in Sustainable Development of the Village Case Study: Semirom City**, Journal of the Iranian Geographic Quarterly, Vol. 9, No. 29, PP. 18-43. (In Persian)
 13. Aftekhari, A. et al., 2013, **Analysis of Livelihoods Diversity in Resilience of Rural Households in Drought Conditions Case Study of Drought Areas in Isfahan Province**, Journal of Rural Studies, Vol. 5, No. 3, PP. 639-662. (In Persian)
 14. Saedi, A., 1999, **Sustainable Development and Rural Development Unstability**, Journal of the Islamic Revolution Housing Foundation, Vol. 2, No. 34, PP. 221-258 (In Persian)
 15. Azizpoor, F., Mohsenzadeh, A., and Hasani, S., 2012, **Analysis and Evaluation of the Economic Impact of Conducting a Conduct Plan in Rural Settlements of the Country**, Quarterly Journal of Housing and Rural Environment, Vol. 6 No. 30, PP. 71-84. (In Persian)
 16. Anabestani, A. et al., 2015, **Analysis of Barriers to Diversifying Economic Activities in the Border Villages of Marivan City**, Quarterly Journal of Rural Space and Rural Development, Vol. 3, No. 4, PP. 87-111 (In Persian)
 17. Ghasemi, M., and Javan, J., 2014, **Explaining the Relationship between Economic Activities and Sustainable Rural Development, Case Study: Mashhad**, Rural Studies, Vol. 5, No. 2, PP. 237-262 (In Persian)
 18. Noorozi, M., and Hayati, D., 2016, **Structures Affecting Rural Sustainable Life from the Viewpoint of Farmers in Kermanshah Province**, Iranian Agricultural Development and Education Sciences, Vol. 11, No. 1, PP. 127-143. (In Persian)
 19. Abimbola, A. O., and Oluwakemi, O. A., 2013, **Livelihood Diversification and Welfare of Rural Households in Ondo State, Nigeria**, Journal of Development and Agricultural Economics, Analysis of Theory and Practice, Geographical Paper, Vol. 5, No. 189, PP. 549-557.
 20. Bandyopadhyay, S., and Skoufias, E., 2013, **Rainfall Variability, Occupational Choice, and Welfare in Rural Bangladesh**, Policy Research Working Paper 6134, Washington, DC, World Bank.
 21. Barlybaev, A. A., Akhmetov, V., and Nasyrov, G. M., 2009, **Tourism As A Factor of Rural Economy Diversification**, Studies on Russian Economic Development, Vol. 20, No. 6, PP. 639° 643.
 22. Barrett, C. B., Reardon, T., and Webb, P., 2001, **Nonfarm Income Diversification and Household Livelihood Strategies in Rural Africa: Concepts, Dynamics, and Policy Implications**, Food Policy 26, PP. 315° 331.
 23. Cavatassi, R., Lipper, L., and Winters, P., 2012, **Sowing the Seeds of Social Relations: Social Capital and Agricultural Diversity in Harangué Ethiopia**, Environment and Development Economics, Vol. 17, No. 5, PP. 547-578.
 24. Coppard, D., 2001, **The Rural Non-Farm Economy In India: A Review of the Literature**, NRI Report No. 2662, Chatham: NRI.
 25. Davis, J., 2006, **Rural Non-farm Livelihoods in Transition Economies: Emerging Issues and Policies**, Electronic Journal of Agricultural and Development Economics (jade), Agricultural and Development Economics Division (ESA) FAO, Vol.
 26. Delgado, C. L., 1989, **The Changing Economic Context of Mixed Farming in Savanna West Africa: A Conceptual Framework Applied to Burkina Faso**, Quarterly Journal of International Agriculture, Vol. 28, No. 3 and 4, PP. 15-55.
 27. Ellis, F., and Mdoe, N., 2002, **Livelihoods and Rural Poverty Reduction in Tanzania**, LADDER Working Paper No. 11, February 2001, Overseas Development Group, University of East Anglia, Norwich, UK.
 28. _____, 1997, **Household Strategies and Rural Livelihood Diversification**, Paper Submitted to

- the Journal of Development Studies.
29. _____, 2009, **Small-Farms, Livelihood Diversification and Rural-Urban Transitions: Strategic Issues in Sub-Saharan Africa**, In the Future of Small Farms: Proceedings of a Research Workshop, Wye, UK, 26-29 June, Washington, DC, International Food Policy Research Institute.
 30. _____, 2005, **Small-Farms, Livelihood Diversification and Rural-Urban Transitions: Strategic Issues in Sub-Saharan Africa**, Paper Prepared for the Research Workshop on The Future of Small Farms Withersdane Conference Centre, Wye, Kent, UK, 26-29 June.
 31. Heyer, J., 1996, **The Complexities of Rural Poverty in Sub-Saharan Africa**, Oxford Developmentstudies, Vol. 24, No. 3, PP. 281-297.
 32. Kabeer, N., 1990, **Poverty, Purdah, and Women's Survival Strategies in Rural Bangladesh**, In H. Bernstein, B. Crow, M. Mackintosh and C. Martin (Eds), *The Food Question, Profits Versus People?* London: Earthscan.
 33. Khatun, D., and Roy, B. C., 2012, **Rural Livelihood Diversification in West Bengal: Determinants and Constraints**, Agricultural Economics Research Review Vol. 25, No. 1, January-June 2012, PP. 115-124.
 34. Lipper, L., Cavatassi, R., and Keleman, A., 2010, **The Contribution of Plant Genetic Resources for Food and Agriculture to Food Security and Sustainable Agricultural Development**, The Second State of the World of Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, FAO, Rome.
 35. Marter, A., 2007, **The Rural Non-Farm Economy in Uganda: A Review of Policy**, Nri Report No. 2702, Chatham: NRI.
 36. Newsham, A., and Thomas, D., 2009, **Agricultural Adaptation, Local Knowledge and Livelihoods Diversification in North-Central Namibia**. Tyndall Working P. 140.
 37. Niehof, A., 2004, **The Significance of Diversification for Rural Livelihood Systems**, Food Policy 29, PP. 321° 338
 38. Page, M., and Beshiri, R., 2003, **Rural Economic Diversification- A Community and Regional Approach**, Rural and Small Town Canada Analysis Bulletin, Vol. 4, No. 7, PP. 1-7.
 39. Reardon. , 2006, **Transforming the Rural Nonfarm Economy**. Baltimore, MA, USA, Johns Hopkins University Press.
 40. Smith, D. R. et al., 2011, **Livelihood Diversification in Uganda: Patterns and Determinants of Change Across Two Rural Districts**, Food Policy 26 (2001) 421° 435.
 41. Twigg J., 2001, **Sustainable Livelihoods and Vulnerability to Disaster**, Benfield Gerig Hazard Research Centre for the Disaster Mitigation Institute (DMI).
 42. Watts, M., 1988, **Coping with the Market: Uncertainty and Food Security Among Hausa Peasants**, in I. De Garine and G. A. Harrison (Ends) *Coping with Uncertainty in Food Supply* Oxford: Clarendon Press: 260-90.
 43. Bright, H. et al., 2000, **Rura Nonfarm Livelihoods in Central and Easten Europe Central Asia and the Reform Process: A Literate Review** NRI, PNFE, Report No, 2433.
 44. Ersado, L., 2003, **Income Diversification in Zimbabwe: Welfare Implications from Urban and Rural Areas**, FCND Discussion Paper No. 152, International Food Policy Research Institute, Food Consumption and Nutrition Division.